

Achtung, Habsburg!

Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom.

A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.

Új Mandátum, Budapest, 2010. 465 oldal.

Szándékosan figyelemfelhívó a recenzió címe, a *Nép, nemzet, birodalom* ugyanis az utóbbi évek talán egyik legfontosabb hazai történettudományos könyve, amely a Habsburgokat a középpontba téve rendezi és beszél el Németország, Ausztria és Magyarország 1918 és 1941 közti komparatív ideológiatörténetét.

Romsics Gergely mostanra átdolgozott 2007-es PhD-disszertációjában a két világháború közötti német, és különösen az osztrák, illetve a magyar múltértelmezések epicentrumában álló Habsburg Birodalom történeti emlékezetét és történettudományi recepcióját vizsgálja. Romsics gazdag forrásbázison alapuló munkájában arra kérdez rá, hogy az egyes szerzők miként beszéltek el a Habsburg Birodalom történetét, milyen magyarázatot adtak a felbomlás okairól, és hogy mindezek mögött milyen értékséma áll: az írók, történészek milyen ideológia vagy utópia nevében cselekményesítették az elmúlt ötszáz év közép-európai történetét, mentették fel, vagy éppen ítélték el a Habsburgok dunai politikáját.

Munkájában Romsics mindenekelőtt a történetírás ideologikus vagy épp utópikus szerepére közelít rá. A Karl Mannheim distinkcióját továbbgondoló Paul Ricœur koncepciójában előbbi egy fennálló vagy egykor létező rendet legitimál, utóbbi azzal szemben igazolna egy eljövendő, ideális berendezkedést. Ha ezt lefordítjuk a két világháború közötti magyar eszmetörténetre, akkor Szekfű Gyula ideológus, míg Németh László utópikus gondolkodó, előbbi pozitívan, utóbbi negatívan minősítette a magyarországi Habsburg-szerepvállalást. Elmondható, hogy a korabeli történetpolitikai gondolkodás a Habsburgok vonatkozásában szinte minden esetben felvetette Közép-Európa ideális megszervezésének kérdését, amely szorosan összefonódott a német, osztrák és magyar kulturális-közéleti elitnek 1918 utáni fősodorbeli identitáspolitikai diskurzusaival, mint például az Anschluss projektumával, hogy mitől osztrák az osztrák, vagy éppen Trianon sokkjával és a magyar birodalmi gondolat revideálásának szükségességével.

Mivel Romsics célja az volt, hogy megmutassa az ideológia és az utópikus gondolkodás szövetszervező erejét, elsősorban kifejezetten a Habsburgok szerepét értelmező történet- és identitáspolitikai kiadványokra koncentrált és mellőzte „a szigorúan történeti és absztrakt filozófiai munkákat” (19). Gyakorlati okokból az I. világháborúra reflektáló irodalmat is elhagyta,¹ ennek nagysága

¹ Megjegyzendő, hogy Romsics Gergely első könyvében kifejezetten az I. világháborút és a Habsburg Birodalom felbomlását vizsgálta az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-

ugyanis már-már kezelhetetlenné duzzasztotta volna az összehasonlító analízisre váró szövegmennyiséget.

Romsics az így körülhatárolt forrásokat narratológiaiileg elemezte. Ez a technika feltételezi annak elfogadását, hogy a diszperzív múlt csak azáltal ölt formát, hogy a történész cselekményesíti, vagyis történelemmé stilizálja oly módon, hogy ismerős és befogadható toposzokkal-történetekkel értelmezi és elbeszéli azt, ezek a narratívák pedig egy meghatározott mag, a stratégiai metafora körül konfigurálódnak, amelynek felderítése és bemutatása a vizsgálat explicit célja. A stratégiai metafora (például a határvédő, a földet megművelő tiroli paraszt alakja) sűrítve tartalmazza egy elbeszélés tanulságát. Ezt a tanulságot fabulának nevezzük (például a Habsburgok hatszáz éve a népi érdek ellenében léteznek), és ennek alkotórészeként mutathatók ki a szövegben az ismétlődő témák, a jellegzetes epizódok, a szerző által használt formalista kifejezéssel: *szüzsék* (például a Habsburgok a népi adók kezelését *újra és újra* zsidó bankárookra bízják). Ez az ismétlődés a történeti mellett meglévő mitikus gondolkodás hatása az elbeszélésekben, amelyeket a szerzők mindig egy adott csoportra jellemző nyelven, nyelvrendszerben fogalmaznak meg: ezt nevezzük nyelvjátéknak. Ha mindezeket meghatároztuk, akkor a szerzőket a metaforák, a fabulák, a szüzsék és a nyelvjáték alapján lehet a megfelelő halmazban elhelyezni a legitimistától a nemzetiszocialistáig. Romsics magabiztosan érvényesíti könyvében ezt a tudásszociológiai elméleteken, például Peter Berger és Thomas Luckmann nyelvhipotézisén vagy Halliday „ellen nyelv”-vizsgálatain alapuló csoportosítást. Előbbi a befogadható, értelmezhető, vagyis elbeszélhető társadalmi valóság nyelvi meghatározottságát mondja ki, míg utóbbi szerint egy társadalmi csoportban elsajátított és birtokolt szókinccs megszabja minden történet elmondhatóságát és formálja az elbeszélő identitását.

Romsics Gergely eredményeit kommunikálva nyelvileg a német eszméletörténeti irodalom fogalmi készletével dolgozik, ezt terjeszti ki az osztrák, és ami szempontunkból igazán lényeges, a magyar szövegekre is, azokat németországi perspektívából újraolvasva és interpretálva. Ezzel pedig olyan kimerített szövegeket tölt fel új jelentéssel, mint például Németh László *Kisebbségben* című írása vagy Mályusz Elemérnek a karizmatikus királyságról szóló tanulmánya: mindkettőt a völkisch-paradigma logikáján belül újraértelmezve.

A *Nép, nemzet, birodalom* disszertációs munkacíme a *Völkisch kihívás, konzervatív válasz* volt, és valóban ez a hatás-ellenhatás adja Romsics könyvének dinamikáját. Mindennek kiindulópontja, a szerző felütése a völkisch (népi nagy-német) látásmód és az újkonzervatív (autoriter, birodalmi és közösségi utópiákat konstruáló gondolkodás) térnyerésének azonosítása a vilmosi Németországban, amely újabb lendületet kapott a második császárság végével. 1920 után a völkisch, a népi politika kiszorította a közbeszédből az addig domináló porosz

kisnémet diskurzust. Mindenekelőtt azonban le kell szögezni, hogy a völkisch nem azonos a nemzetiszocialistával.

A magyar történeti irodalom – a magyar újkonzervativizmust kutató Szabó Miklóst kivéve – általában kevésbé reflektált erre a jelenségre, mi több, a nyolcvanas-kilencvenes évekig a marxizáló történetírás egyfelől a szélsőjobboldali spektrum összemosásában (ahol minden fasizmus lett), másfelől a vilmosi és a hitleri Németország közti kontinuitás hangsúlyozásában volt érdekelt, amely szintén elnyomta a kisnémet historizmus és a nagynémet völkisch közti paradigmaváltást.

Romsics munkájának előnye, hogy kategorikusan körberajzolja a völkisch és a nemzetiszocialista halmazokat. Ezek legegyszerűbben a bogár–rovar-relációban fogadhatók be: minden náci völkisch, de nem minden völkisch náci. Mivel az utóbbi posztulátum kevésbé ismert, ezért először mellbevágó lehet, ha a völkisch Németh Lászlóról olvasunk. Pedig, hogy egy lényeges különbséget említsünk, a völkisch alapesetben nem állítja hierarchiába a népeket. A nemzetiszocializmus igen, és a faj fogalmával értekezik.

Ám a nép egyéniségét középpontba helyező völkisch lényege a 19–20. század fordulójának irányadó történelemfelfogásával, a historizmussal ütköztetve mutatkozik meg. Ez az új megközelítési mód a történettudomány kérdésfeltevéseit is megváltoztatta: „A nagy német iskolával, a historizmussal szemben többé nem az államok politikai akarátának kutatása határozta meg az érdeklődést, hanem a népek önmegvalósítása, a népi államban szilárd formákat nyerő népi közösség (Volksgemeinschaft) küzdelme a Másikkal, azaz a történelem erőivel és az ezeket megjelenítő más népekkel.” (17.)

Ezt a megközelítést a szerző Richard Rorty esszencializmus-fogalmával írja le, miszerint egy (nép)lényeg létezését feltételezve közelít a történelemhez. A völkisch szerző az elbeszélését a történelem ellenében önmegvalósításért küzdő népek motívuma köré szervezi. Az ilyen szöveg belső logikájából pedig egyfajta *mindenki mindenki ellen* kép következik, hiszen tagadja a népek békés együttélésének lehetőségét (emiatt például Németh László Kelet-Európa-utópiája apória a diskurzusban). Ezzel szemben a historizmus műtfelfogása pragmatikus, vagyis anti-esszencialista. A historista elbeszélések főszereplői a történeti államok, amelyekben a historista szerzők lehetségesnek tartják a népek közti birodalmi együttélést, ahogyan azt például a Monarchia történetének szekfűi olvasata vagy éppen Ottlik László Új Hungária-koncepciója mutatja. Míg a historizmusnál a tér formálta a népet, addig például a völkisch Erich Keyser a nép történelemformáló erejéről értekezett: egy nép erejét éppen az mutatja meg, mennyire tudja legyőzni a teret, amelynek alávetésében a német teoretikusok a népi teljesítmény legmagasabb rendű jelét látták, gondoljunk a kelet-európai német kolonizációs elképzelésekre.

A pragmatizmus–esszencializmus mellett a munka további központi fogalompárjai a konzervativizmus–újkonzervativizmus, a historizmus–népiségtörténet és magától értetődően a már említett *kihívás–válasz*. Mert Romsics annak térbeli transzfertörténetét írta meg, ahogy a németországi völkisch múltolvasatok, identitáselméletek, jellemző metaforák, fabulák és szüzsék Németországból

elindultak délkeleti irányban Közép-Európába, az országhatárokon átcsapva megjelentek Ausztriában, majd Magyarországon, és végül, hogy erre a *népi gondolat*ra milyen válaszokat adtak a konzervatív elitek, hogyan küzdöttek ellene több fronton. A történettudomány dimenziójában ez a bourdieu-i tudományos mezőért vívott harcot jelentette, amely Magyarországon kifejezetten élesen jelentkezett, gondoljunk csak a szellemtörténet és a népiségtörténet Szekfű és Mályusz vitájában koncentrálódó összeütközésére.

Romsics bemutatja a történetírás és a történetpolitikai gondolkodás (aktuál)politikát legitimáló funkcióit, de hangsúlyozza, hogy ezek ettől még nem tekinthetők a politika függelékének. Ugyanis „az ideológiákat a politika gyakran készen kapja, és inkább kooptálja, s újraértelmezi őket, céljaira vonatkoztatja, semmint megteremtené őket”, „ezzel magyarázható, hogy az ideológiatörténet kronológiájában a korszakhatárok máshova esnek, mint a politikatörténetben” (23), érvel Romsics, aki emiatt művében nem érvényesíti 1933 határpontként való felfogását.

Az időbeli helyett annál inkább előtérbe helyezi a térbeli tagolást: a népi gondolat vándorlását követve előbb *A németországi Ausztria-képet és a Habsburg-múlt értelmezéseit*, majd a *Habsburgok emlékezetét Ausztriában*, végül *A Habsburgokat és Ausztriát a magyar múltelbeszélésekben* ismerteti.

Romsics Gergely a transzferfolyamat kiindulópontját jelentő birodalmi német korpusz értő olvasásával és interpretálásával mutatja be az 1920–1930-as évek új német történetírását, amely völksich premisszákból fogalmazta újra Ausztria és a Habsburgok elmúlt ötszáz éves történetét. Előbb intézményi áttekintésében ismerteti a népiségkutató történeti intézetek (például a lipcsei Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung [Nép- és Kultúrta-laj-kutató Alapítvány]) és völksich műhelyek *szaporodását*, majd poétikai elemzéssel mutatja ki az azokban kimunkált panelek átvételét az egyes történeti munkákban.

Romsics a kanonizálódás lényeges elemeként a népi irányzat segédfogalmainak kibontakozását és egyre általánosabb operatív használatát jelöli meg. Ilyen segédfogalmak a *tér*, a *birodalom*, a *kolonizáció* és a *Mitteleuropa*. A völksich nemzetiszocialista halmazában ehhez kapcsolódott még a *vezér* és a *vezérelv*. E fogalmak megjelenése egy-egy történetíró szövegében indikátorként jelzi annak völksich hatás alá kerülését, a népi gondolat reflektálatlan beszívargását vagy tudatos érvényesítését.

A völksich történetírás gyorsan monopolizálta a korábbi historizmussal szemben a Habsburg-diskurzust. Ennek oka, hogy a kisémet egység teleológiáját író német historizmus számára legkésőbb 1866-tól érdektelenek voltak a Habsburgok: az államcentrikus historizmus Ausztria történetét *külső történet*-ként olvasta, és ennek megfelelő jelentőséget tulajdonított neki. A porosz történészek az osztrákság fogalmát nem problematizálták, hiszen a kisémet perspektívából ez horizonton kívülre került.

Ezzel szemben a völksich történészek aprólékosan felépített, a népi azonosságokon alapuló osztrákság-fogalomra támaszkodhattak. Mint ahogy a szerző

írja: „1920 és 1940 között ez a konstrukció meglepő stabilitásról tanúskodott” (63), nyíltan egyik elemét se vitatták. Az ausztriaiság völkkisch-diskurzusának vezérfonalát a *törzs – Grenz – Grenzkampf* fogalmi hármas mentén feszíthetjük ki. Ennek lényege, hogy az osztrákokat a németiség egyik törzseként fogták fel, akiknek specifikus történeti küldetése (vagyis: *önmegvalósítandó néplényege*) egyfelől a német határok védelme, másfelől ennek délkelet felé történő kiterjesztése, vagyis a kolonizációs misszió: hiszen a németiség a Duna-medence hivatott organizátora.

E feladatokat azonban a dinasztikus önérdéküket követő Habsburgok elárulták, népellenes politikát folytattak: ennek metaforája a határvédő tiroli paraszt alakja, aki maga védi az általa művelt földet, mert a völkkisch olvasatban negatív szinkdochéként értelmezendő Habsburgok cserbenhagyták. A diskurzusban a tiroli paraszt ellenpontja a zsidó Bécs: a századvégi Bécs könnyed, frivol vicckultúrája szöges ellentétben állt a német népnek tulajdonított nemzetkarakterrel. A toposz, hogy a birodalom központjában a zsidók átvették az irányítást, a császári kormányzatban pedig erősödött a szláv hatás (lásd Ferenc Ferdinánd és a Belvedere-kör trialista törekvéseit), egyértelmű jele volt, hogy a Habsburgok letértek a népi politika útjáról: mind a Habsburg Birodalom, mind az annak roncsaként létrejött Ausztria a német népi érdekekkel szemben létezik. Vagyis az osztrák-németeket csak Németország képviselheti, és az osztrák-németek is csak egy idealizált nagynémet nép államában teljesíthetik be és ki önmagukat: ez pedig az Anschluss igazolása. Jellemző az Österreich és az Ostmark jelölők időben változó megoszlása a német történeti szövegekben. Romsics a formalista Uszpenszkij nyomán vizsgálja a megnevezések eloszlását, és mutatja ki, hogy az Ostmark végül hegemoniára tett szert, amely nevével elvitatja Ausztria önálló létét és határtartományáá redukálja.

Ismert tétel, hogy minden ideológiai transzfer felgyorsul, ha a céltársadalomban meggyengülnek a korábbi intézmények: Ausztria valóssággal kínálta magát az 1918–1919-es kataklizmasorozat után a behatolásra. Az államban, „amit senki nem akart”,² identitásvákuum volt. Ennek tudható be, hogy míg Németországban „marginális folyamat volt a historizmus képviselőinek »átállása« a völkkisch historiográfia üzemébe” (417), addig ez Ausztriában tendencia lett. Eme trendet Heinrich von Srbik, Viktor Bibli és Bruno Brehm paradigmaticus életműveiben prezentálja Romsics. Jellemző, hogy az osztrák történészek hamar elfogadták a nagynémet eszmét, a völkkisch írásmódot, a módszertant és a kérdésfelvetéseket azonban lassabban appericiálták.

Idővel az egész osztrák nagynémet-diskurzus népivé vált, mivel a völkkisch kínálta a legmegfelelőbb nyelvjátékot ehhez, hiszen a népi gondolat a történelem identitásformáló erejét tagadva vitatta el az ötszáz évi különállamiság jelentését a történelmen kívüli német néplénnyel szemben.

² Utalás Hellmut Andics aforizmává vált könyvcímére: Andics, Hellmut 1962: *Der Staat den keiner wollte. Österreich 1918–1938*. Herder, Wien.

Az 1930-as évekre a völkkisch-sel feltöltődött, minden eddiginél erősebb nagy-német értelmiségi beszéddel szemben az osztrák rendszer, a kiépülő hivatásrendi diktatúra aktorai kiegyeztek a perifériára szorult legitimizmus képviselőivel. A céljuk az volt, hogy a völkkisch-sel szemben Ausztria legitimálására – *elképzelt közösségként* – konstruáljanak egy annak megfelelő (Habsburg)történeti hagyományokból építkező osztrákság-tudatot. Ezen identitáspolitikai törekvés eredménye volt a Habsburg-múlt legitimista olvasatának bekerülése az osztrák állami propagandába, és önképként az idealizált közép-európai, katolikus hídállam szerepének hangsúlyozása; vagyis a hivatásrendi ágensek a protestáns németekkel szemben a vallási elhatárolódásra is építettek. Az identitáspolitikában a Habsburgok centrális helyet kaptak: „A Habsburgok megkülönböztetett helyüket annak köszönheték, hogy dinasztikus politikájuk jól reprezentálta a nem-népi államépítés lehetőségét, és az önálló osztrák politikai hagyomány egészét felölelte.” (419.)

Az erőt sugárzó Németországgal szemben nem volt sikeres ez a kísérlet, nem jött létre homogén beszédmód a völkkisch ellenében, azonban hívei megteremtették az osztrákság-diskurzus bármikor elővehető paneljeit, amelyhez vissza is nyúltak 1945 után, amikor „a náci kollaboráció korszakát felejtani igyekvő második köztársaság markánsan nem-népi önértelmezésre törekvő csoportjai” (419) neki-láttak felépíteni az új, erősen kulturális jellegű osztrák nemzetképet, amelyet jól ismerhetünk az élcből, miszerint Beethoven osztrák volt, de Hitler német.

Ahogy Németországban és Ausztriában, úgy Magyarországon is a helyi hagyományok és beszédmódok jelölték ki a népi gondolat értelmiségi fogadtatását és hatását. A játékeret kijelölve tudatosítani kell, hogy Trianon alapvető változást hozott a magyar történetpolitikai beszédben: a dualizmus korát meghatározó és általános értékmérőként szolgáló kuruc–labanc tengelyből álló sematikus történetpolitikai-közjogi koordináta-rendszer az önálló csonka-Magyarország létrejöttével érvényét veszítette. Persze a két világháború közötti magyar történetírás és az új történetírói nemzedéken belül képletesen továbbra is diagnosztizálhatunk egy úgynevezett kuruc és egy labanc irányt, amennyiben előbbi alatt egy köznemesi-protestáns, utóbbi alatt pedig egy arisztokratikus-katolikus beállítottságot értünk, és nem a dualizmus korának éles dichotómiáját, amely például *A száműzött Rákóczi* botrányához is vezetett.

Romsics Gergely meggyőzően bizonyítja a korábbi kuruc és labanc beszédmódok 1920 utáni konvergenciáját, rámutatva a konszenzusos pontok és megítélések (például Deák Ferenc, Andrássy Gyula) rohamos kikristályosodására, a Habsburg-múlt közös felértékeléseire. E diszkurzív átalakulás oka nagyon egyszerű volt: a csonka-Magyarország értékhiányos jelenével szemben a Monarchia egyértelműen értéktelítettebbnek látszott, hiszen akkor egy nagyhatalom részeként létezett a kvázi-birodalmi Szent István-i Magyarország. Vagyis Trianon üvegén át a Monarchia legitim államszövetségként mutatta magát, amelynek szétesése katasztrófához vezetett. Emiatt a múltbeli Habsburg-struktúrák megítélése – a korábbiakhoz képest mintegy nosztalgikusan – pozitívabb irányba mozdult el, ugyanakkor nem lépett fel az ausztriaihoz hasonló identitásvákuum,

mivel a Szent István-i Nagy-Magyarország, a magyar birodalmiság képzete töltötte ki a nemzeti identitás terét.

Ezzel a húszas évektől birodalmi és tradicionalista alapon egységesülő és dominánssá váló *mérsékelt 67-es* múltmegítéléssel szemben először a peremre szorult függetlenségi történetírás fabuláit (például *osztrák gyarmatosítás*) völkisch nyelvjátékkal újrafogalmazó népiek, előbb Szabó Dezső, utóbb Németh László intézett kihívást. Szabó Dezső az 1867-ben „világra abortált Monarchiáról”,³ mint *igazi Trianonról* érkezett (amelynek az 1920-as csak egyenes következménye volt). A Szabó Dezső koncepcióját továbbfejlesztő Németh László jellemző történelemértelmezésében pedig Mohács egy „tégla” volt, amely a magyar nép „fejére esett”.⁴ Ettől megrendült, és nem tudott kellően ellenállni az igazi veszélynek, a német behatolásnak, a törököket kiűző Habsburgoknak, akik egy hozzájuk hű magyar rendi elit segítségével gyarmatosították a parasztsággal azonosított magyar népet. A magyar nép ezzel számúzve lett saját életteréből, és az a történelmi feladata, hogy azt visszahódítsa magának.

A Romsics Gergely által kimerítően elemzett két paradigmaticus író olvasatai alapján kijelenthetjük, hogy míg a németországi völkisch múltfelfogásban a Habsburgok a német nép ellenében léteztek, addig Magyarországon a 48-as függetlenségi gondolat töltődött föl a völkisch-sel, és azonosította a Habsburgokkal a német nép ágenseit, akik összeütköztek a magyar néppel.

Hasonlót állíthatunk a népi gondolattal fúzióba került magyar történészek, így az első völkisch szemléletű Magyarország-történetet író Asztalos Miklós, az emancipatorikus szociálforradalmár Málnási Ödön, illetve a német tértudomány fogalomkészletét meghonosító Baráth Tibor elbeszéléseiről. Baráth például a német kolonizációs Mitteleuropa-elméletekkel szemben – ahol a németek önmagukat tételezték a Duna-térség megszervezőinek – magyar Kárpát-medencében és egy Alföld-törzsű magyar birodalomban mint geopolitikai szükségszerűségben gondolkodott.

A messze legnagyobb formátumú történész, akire a völkisch hatott, Mályusz Elemér volt, aki a német szupremácia történeti legitimációs diskurzusaként is működő német Volksgeschichtével szemben a magyar népiségtörténeti kutatásokat akarta szembeszegezni. Ennek korai programadása az 1931-es *A magyar történetírás új útjai* szellemtörténeti módszertani kötetben megjelent *Népiségtörténet* című tanulmánya. Az, hogy a népiségtörténet a nevezett kötetben csupán a szellemtörténet egyik aldiszciplínájaként szerepelt, jelezte, hogy a korban Szekfű Gyula és holdudvara még mindig nem azonosította a historizmus és a völkisch paradigmája közti különbséget, amely a német tudományosságot addigra már megosztotta. A völkisch megközelítés fenyegetésként való felfogásának első jele Szekfű 1934-es Asztalos-bírálata volt, a korabeli történetírói establishment és a népiségtörténet összeütközése pedig Szekfű és Mályusz ismert konfliktusában

³ Szabó Dezső 1939: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. In: Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet. Magyar Élet, Budapest, 213.

⁴ Németh László 1989: Magyarság és Európa. In: Uő.: *Sorskérdések*. Magvető, Budapest, 290–291.

eszkálálódott. A völkisch-sel szemben a magyar konzervatív válasz legkiérleltebb formájában Ottlik László Új Hungária-koncepciójában fogalmazódott meg, amellyel Romsics Gergely panorámáját zárja.

A magyar példa paradigmaticusan mutatja, hogy „az átvétel során érkező ideológiai tartalmak gyakran átalakultak, új kontextusban új alkalmazást nyertek, és ellenreakciókat is kiváltottak. Előbbire példa egyebek mellett a magyar népi mozgalom németellenessége, amelynek nyelve ugyanakkor a völkisch gondolat hatásáról tanúskodik.” (24.) Romsics Gergely a két világháború közti magyarországi történetírás fogalomkészletét és narratív stratégiáit elemezve tagadja a magyar eszmetörténet eredetiségét, kimutatva egyben a Németországból kiinduló és Magyarországra megérkező völkisch hatásokat, és ezzel nemzetközi szinten helyezi el a magyar népi mozgalmat: hazai perspektívából ezt tekinthetjük a *Nép, nemzet, birodalom* legnagyobb jelentőségének.

Romsics Gergely átfogó, újszerű könyvével imponálóan érvényesítette az összehasonlító eszmetörténetben rejlő lehetőségeket, és úgy tűnik, a maga részéről egyelőre elmondott mindent, amit a két világháború közti ideológiatörténetről szeretett volna, mert azóta a nemzetközi kapcsolatok elméletében keres kihívást. Reméljük, visszatér még a magyar eszmetörténethez, mert – hogy egy völkisch képpel zárjak – *friss vért hoz a megfáradt vénákba*.

Csunderlik Péter